

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут Філософії

На правах рукопису

ЛЕВАНЦОВСЬКИЙ Вадим Венедиктович

УКРАЇНА ТА РОСІЯ ЯК ОПОЗИЦІЯ "ЗАХІД -- СХІД"
В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ СОЦІАЛЬНІЙ ФІЛОСОФІЇ
(СЕРЕДИНА ХІХ -- ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТОРІЧ)

Спеціальність 09.00.03 -- історія філософії

Автореферат
на здобуття наукового ступеню
кандидата філософських наук

КИЇВ -- 1994

ДВ 30.694

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті Філософії НАН України

Науковий керівник : кандидат філософських наук
В. С. ЛІСОВИЙ

Офіційні опоненти : доктор філософських наук,
професор О. І. ПОГОРІЛІЙ
кандидат філософських наук,
доцент Б. А. ГОЛОВКО

Провідна організація : відділ філософії і культури
Інституту Українознавства
НАН України, Львів

Захист відбудеться " 1 " липня 1994 року
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.25.02 в Інституті
Філософії Національної Академії Наук України за адресою: Київ-1,
вул. Трьохсвятительська, 4.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці
Інституту Філософії НАН України.

Автореферат розісланий " 28 " травня 1994 року

Вчений секретар
спеціалізованої ради
кандидат філософських наук *ЛС* Л. А. СІТНІЧЕНКО

ЛНБ України ім. В. Стефаника

00756599 (+)

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Своєрідність сучасного моменту в історії України визначається ситуацією вибору шляху майбутнього розвитку. Попри те, що проблеми, пов'язані з переходом від однієї суспільно-політичної системи до іншої, в теоретичних та політичних дискусіях обговорюються вже давно, до досягнення широкого громадського консенсусу з питання як необхідності реформ, так і засобів їхнього здійснення ще далеко.

Залишаючись осторожливим онтологічним питанням щодо міри свободи вибору та детермінізму в історії, а також уникаючи суперечок щодо позитиву та негативу окремих систем та моделей, абстрактності яких обумовлена аксіологічним релятивізмом, автор висловлює думку, що візія майбутнього України має спиратись на філософський дискурс історичного досвіду українців як політичної нації. Не потребує докладних доказів теза, що лише та суспільно-економічна модель буде придатна для України, яка найбільшою мірою враховуватиме етносоціопсихологічні архетипи, етичні норми, традиції політичної культури, менталітет українців тощо й базуватиметься на історично витворених ними формах життя та соціальних взаємин. Тільки звернення до широких історико-культурних контекстів допоможе з'ясувати, яка саме модель розвитку є найбільш адекватна Україні. Ми маємо також чітко усвідомити місце України серед інших націй, локалізувати її в середовищі існуючих культурних спільнот та цивілізацій.

Актуальність роботи пов'язана з розробкою питання соціо-культурної орієнтації України, визначення її культурно-цивілізаційної приналежності. Зважаючи, що впродовж 200–300 останніх років українські землі входили до складу російської держави, та за умов географічної близькості Росії, важливим є питання співвідношення української та російської традицій розвитку, а також цивілізаційної орієнтації самої Росії. Дослідження присвячене з'ясуванню того, яким чином дана проблематика розглядалась західноєвропейською соціальною філософією та філософією історії середньої XIX — першої третини XX сторіч.

Звернення до визначеної теми обумовлено потрійною метою. По-перше, розгляд України та Росії в загальносвітовому контексті відтворить об'єктивну картину їхнього належного місця в наявній глобальній констеляції соціально-культурних та цивілізаційних центрів; по-друге, залучення нових джерел зба-

гачуватиме сучасну українську соціальну науку виробленими в системі координат світової суспільно-політичної думки концепціями та методологічними підходами, що має спричинитись зведенню українського суспільствознавства з глухих кутів радянської школи соціального мислення; по-третє, ієгер-націоналізація наших уявлень про самих себе та росіян, "стигання" цих двох народів на більш ширшому етно-культурному тлі безсумнівно сприятиме поборанню натуральних в умовах міжнаціональної ізоляції та автаркії комплексів як меншовартості, так і, навпаки, національної виключності, оздоровлятиме морально-психологічну й політичну напруженість в суспільстві.

Актуальність теми дослідження не вичерпується виміром академічним: в умовах, коли реальним став шанс відкинути з інтелектуальної, культурної, економічної та політичної царин свого буття чужинецькі нашарування й продовжити затриманий на цілу історичну добу поступ, будь-які свідчення про автентичні, найтиповіші риси суспільно-господарчого ладу, соціальних установ та інституцій і взагалі виразів ментальності українців мають сриматися з широк зацікавленість.

Стан дослідження проблеми. Після приєднання 1854 року до Московії частини Лівобережної та підбиття 1795 року частини Правобережної України тема українсько-російських та українсько-європейських взаємин в українській суспільно-політичній думці стає однією з найбільш чітких та найпекучих -- її не омине практично жоден з українських політичних діячів та мисленників. Характерно при тому, що в фокусі уваги суспільно-політичної літератури як в наддніпрянській Україні до 1918-20 та Галичині до 1939 років, так і на українській еміграції до сучасності здебільше саме цивілізаційні аспекти теми. Всвідомлення цивілізаційних відмінностей між Україною та Росією характеризує творчість і політичну діяльність М. Грушевського, І. Огієнка, А. Винниченка, В. Липинського, С. Петлюри, М. Міхновського, Д. Донцова, О. Шульгина, Д. Дорошенка, Ю. Липи, М. Скрипника, С. Ізлаха, В. Шахрая, теоретичні дослідження І. Лисяка-Рудницького, І. Бірчука, І. Борщака, С. Томашівського, Б. Круницького, Е. Пеленського, В. Штепи, П. Голубенка, Д. Залізняка; виразне протиставлення України східній дійсності Росії є нормою для Т. Шевченка, М. Костомарова, М. Драгоманова, І. Франка, М. Хвильового, М. Верова та ін.

Тема рецепції України в західноєвропейській літературі

відбита в працях Є. Пеленського (бібліографія українки), І. Боршакі, Дм. Дорошенка, В. Січинського, М. Наливайка. Втім, система й послідовна українсько-російська цивілізаційна компаративістика в дзеркалі європейської соціальної філософії та філософії історії об'єктом спеціального дослідження ще не була.

Мета й завдання дослідження. В проведеному дослідженні ставилося на меті висвітлити такі аспекти теми, що :

i) відбиває гь цивілізаційний підхід до опису загальноісторичних процесів й послідовно простежують в і троексії та перспективі розбіжність шляхів таких цивілізаційно-культурних "макро"-утруповань, як Європа та Азія, Схід та Захід.

ii) торкаються kwestій соціальної та політичної філософії, себто трактують питання соціо-економічного ладу, суспільно-політичного устрою, політичної влади, форм власності, легітимності та законності, прав і свобод особистості, особливостей політичної культури, національних політичних традицій, а також етнопсихологічних настанов, що мають вплив на зазначені з'явища;

iii) залучають геополітичний підхід до аналітико-прогностичної інтерпретації історичних подій як засоб визначення вектору розвитку певних політичних і національних спільнот та їхніх утруповань під комплексом впливів історико-політичного характеру та політико-географічного оточення.

Паралельно з цим вирішувалася задача реконструкції образів України й Росії в європейській літературі та відтворення комплексу ідей і кутів зору на проблеми країн та націй Східної Європи, історичної долі цієї частини європейського континенту, її ролі й місця в європейській та світовій цивілізації. Своім важливим завданням автор вважав введення в науковий обіг значної кількості невідомих та маловідомих джерел з україністики, звернення уваги дослідників до великого та дуже цінного, проте недостатньо засвоєного масиву інформації, який дозволяє виробити інноваційні підходи до проблеми соціогенези української нації.

Методологічні засади, теоретичні джерела. Засобом дослідження обраний структурно-аналітичний підхід, філософською позицією автора є визнання примату абстрактно-спекулятивних ідей (уявлень, категорій) в формуванні соціально-антропологічної сфери -- економічних та політичних систем, соціальних стосунків, етичних, правних та релігійних норм і т. ін. Автор спирався на загальні засади наукового аналізу історії філософії, ви-

моги розгляду явищ історично, в їхніх зв'язках з іншими та з конкретним досвідом історії.

Робота досліджує рецепцію України та Росії в річизі культурно-релятивістських підходів, себто тієї тенденції мислення, згідно з якою Україна та Росія трактуються як етнічно-культурні комплекси, що належать до певних цивілізацій, а саме: Україна до "Заходу", Росія - до "Сходу". Підхід, що постулює бінарно-опозиційну структуру світу, автор назвав цивілізаційним дуалізмом. В межах роботи опозиції "Захід -- Схід", "Україна -- Росія" розглядаються як ідеально-типові (в веберівському сенсі), генералізуючі, інструментальні. Теоретично-джерельною базою розробки проблеми цивілізаційного західно-східного дуалізму послужили праці Ж. Монро, Г. Рейноля, В. Хааса, С. Н. Ейзенштадта, К. А. Вітфогеля, Е. Саркісянца, Д. В. Тредгольда.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому розглядаються актуальні проблеми соціально-культурного розвитку двох націй на тлі цивілізаційних процесів у світі, пропонується широка компаративістична соціально-філософська парадигма підходів до опису та аналізу соціальної діяльності України та Росії. В дисертаційній роботі:

-- вперше здійснена спроба комплексного аналізу відбиття в європейській соціальній філософії та філософії історії теми "Україна та Росія" як окремого конкретного випадку, або проєкції (маніфестації) більш смісного контексту проблеми цивілізаційного дуалізму "Захід -- Схід".

-- на матеріалі великої кількості джерел середини ХІХ - першої третини ХХ сторіч доводиться, що провідною для європейської соціальної філософії та філософії історії є рецепція України як репрезентанта європейської, окцидентальної цивілізації, Росії -- азійської, орієнтальної. Відтворена візія місії, або призначення, України та Росії для долі Європи і світу в предестинаційно-метафізичній традиції європейської історіософії; відселектовані емпіричні спостереження щодо соціально-економічного ладу, суспільних відносин, господарчих та правних інституцій, етичних норм і т. ін. українців та росіян.

-- від антики до ХХ сторіччя виявлена еволюція формування комплексу уявлень про характеристичні ознаки східних та західних суспільств, проаналізований ідейно-теоретичний субстрат та джерельна база концепту "орієнтального деспотизму" та його

трансформація в "азійський спосіб виробництва" в марксизмі.

-- на теоретичних та методологічних засадах європейської соціальної філософії відрефлексовано значення українських традиційних соціальних структур (що мають опертам приватну власність, індивідуальне землеволодіння, стазову диференціацію, принцип *laissez-faire*), уфіксованих у Литовському статуті та Магдебурзькому праві правних інституцій, а також етносоціопсихологічних архетипів індивідуалізму, консерватизму та демократизму для збереження європейської ідентичності української нації. Виявлено, що соціальні традиції російського народу -- державна власність на землю, відсутність економічних класів, общинне землекористування, колективізм, модус майнової рівності, соціальна гомогенність, деспотична форма влади, етатизм тощо -- визначають належність російської моделі азійському типові розвитку, її однотипність класичним зразкам орієнтальних деспотій (Китай, Монголія, Туреччина, Іран, Індія). Особливо розглядається тема "Росія та комунізм", виявляється течія європейського соціального мислення, що наголошує на споконвічності, історичній іманентності комуністичного типу суспільства в Росії.

-- на підставі текстового матеріалу розглядається таке явище європейської соціально-політичної думки, як українофілія, аналізуються її витoki та причини. Після тривалої перерви ініціюється розгляд культурно-історичних підвалів українсько-німецьких та українсько-французьких взаємин.

-- вперше робиться аналіз європейських геополітичних концепцій через призму трактування ними України та Росії; доводиться історична усталеність й підставність ідеї реінтеграції України в європейську спільноту народів.

Теоретичне та практичне значення роботи полягає передусім з огляду на те, що запропонований матеріал й вироблені на його ґрунті підходи та висновки сприяють більш глибокому осмисленню процесів соціогенези українців та росіян, визначенню місця України та Росії в сучасних цивілізаційних процесах. В роботі акцентовані моменти, які мають полегшити вироблення проекту відбудови в Україні громадянського суспільства та повернення на рейки ліберальної економіки, реінтеграції України в загальноєвропейську спільноту. Унаочнюються чинники, що здатні перешкодити цьому шляхові.

Загальний пафос роботи спрямований на подолання реліктів

гето-ментальності й сприянню вироблення *україноцентричної* світоглядної моделі, що задаватиме чіткому координат програмі подальшого розвитку країни. Матеріали роботи можуть мати певний вплив на подальші дослідження в полі україно- та росієзнавства, окремі положення -- бути використаними в курсах історії філософії, соціальної філософії та філософії історії. Певні пункти викладу годні привернути увагу аналітиків в сфері вироблення концепції національної безпеки України, формування зовнішньополітичного курсу країни. Автор сподівається, що виконана ним праця сприятиме концептуальній корекції інтерпретацій минулого та сучасного України, послужить однією з цеглин в інтелектуальному підмурку відбудови європейської України.

Анонсація дослідження. Базові ідеї дисертації доповідались на міжнародній конференції "Україна та Росія", що проводилась Міжнародною асоціацією українознавства в грудні 1990 року в Києві. Зміст окремих параграфів репрезентований в чотирьох статтях, деякі аспекти теми досліджені в трьох інших статтях.

Структура дисертаційної роботи. Праця складається з Вступу, чотирьох Розділів, Підсумків та трьох підпараграфів-Додатків. Розділ 1 містить історико-філософські й теоретико-методологічні підстави цивілізаційного та історіософського; соціально-політичного і економічного; а також геополітичного аналізу розглянутого відповідно в Розділах 2-4 текстового матеріалу.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У Вступі обґрунтовується актуальність обраної теми та комплекс питань конкретно-змістовного характеру, які підлягають розглядові, умотивовується звернення до визначеної теми, її теоретична важливість та новизна, практична користь, а також закладаються концептуальні, методологічні та теоретичні підвалини подальшого дослідження, викриваються світоглядні й філософські позиції, з яких автор розглядатиме тему, класифікується набрана європейською філософією система поглядів на цивілізаційну й культурно-морфологічну гетерогенність світу.

Епоха античної доби історія бачиться як виповнена драматичною боротьбою й неспинними змаганнями за домінацію двох ворожих й непримиренних частин світу -- Заходу та Сходу; згодом бінарна опозиція Захід -- Схід стає об'єктом рефлексії політичної та соціальної філософії, філософії історії. В соціальній

філософії: характеристичні відмінності між Сходом та Заходом відбили в парадигмі, згідно з якою Східом притаманий політичний та соціальний монізм (концентрація влади в одному центрі, залежність соціальних груп від центральної влади), відсутність приватної власності, етатизм, правова нестабільність, невикоремленість особистості з загалу; Заходом властиві політичний та соціальний плюралізм (розподіл влади, наявність економічних класів), ригідна приватна власність, право закону, примат індивіду і особистості.

В Розділі 1 "Опозиція 'Захід -- Схід' в європейській соціальної філософії: концепт 'орієнтального деспотизму'" розглядається застосування принципу цивілізаційного дуалізму, який, акумулюючи в собі цілу низку засобів соціального, економічного та політичного аналізу, дозволяє релевантно улаштовувати розбіжності в внутрішній логіці та змісті розвитку між Сходом та Заходом. Започаткований стародавніми греками, концепт "орієнтального деспотизму" всебічно розроблявся в працях, зокрема, Оккама, Макіавеллі, Бодена, Локка, Монтеск'ю, Гельвеція, Кондільяка, Мірабо, Гердера, Гегеля, А. Сміта, Дж. Мілля та Дж. С. Мілля, зазнав модифікації в "азійський спосіб виробництва" в марксизмі й в другій половині ХХ ст. трансформувався в запропоновані К. Вітфогелем дефініції "агродеспотичного", або "аграрно-деспотичного" типів суспільств. На підставі аналізу творів цих та інших авторів, зокрема, Аристотеля, Марсілія, Ле Руа, Дж. Флетчера, Олеарія, Ф. Бєрнє, П. Бейля до спільного знаменника зводяться найтиповіші ознаки орієнтальних деспотій, головними з яких є: державна власність на землю, відсутність економічних класів та дідичної шляхти, участь держави в економіці, соціально-економічний егалітаризм, намісницько-адміністративна система, неуфіксованість приватної власності, общинний устрій, несвободний стан індивіду, історична статика, циклічність. До орієнтальних деспотій Московію (згодом Росію) зараховували Ле Руа, Боден, Локк, Флетчер, Олеарій, Монтеск'ю, Гельвеція, Кондільяк, Мірабо, Дж. С. Мілля, Маркс, Енгельс; Ф. Рабле, П. Монтень та Боден відмежовували Русь (Україну) від Московії, останній локалізував її в складі Імперії Карла Великого; з кола країн орієнтального деспотизму Україну виділяв також Енгельс.

В Розділі 2 "Україна та Росія в філософсько-історичних концепціях середини ХІХ -- першої третини ХХ ст." опозиція "Україна

уна -- Росія" розглядається як конкретна маніфестація цивілізаційних, "макро"-соціокультурних аспектів опозиції "Захід -- Схід". Виявляється традиція розглядати Росію як антагоніста західної цивілізації, носія загрози Європі, репрезентанта монгольсько-ординського світу, уособлення азійського варварства та орієнтального деспотизму. Головними представниками цієї лінії є Ж. Боден, М. Монтень, Фр. Рабле, Дж. Локк, О. Голдсміт, Ж. Ж. Руссо, О. Мірабо, Е. Кондільяк, Д. Дідро, Е. Бьєрк, А. де Кюстін, Т. Карлейль, В. Гюго, Фр. Ліст, Ж. Мішле, Е. Гартманн, К. Маркс, Ф. Енгельс, М. Вебер, О. Шпенглер, А. Тойнбі та багато інших.

Характер взаємин України з іншими європейськими країнами в аналізованих філософсько-історичних концепціях бачився як неповнений засадничо іншим змістом, соціальна дійсність в ній не спонукала до подібної негативної реакції. Стосовно України ніколи не виникало сумніву щодо її типологічної однаковості з іншими європейськими державами; специфічну ознаку України становило її граничне розташування на крайньому сході Заходу.

Тему орієнтації української та російської націй стосовно цивілізаційної опозиції Захід -- Схід, вкупі з питанням про етнічну генезу східноєвропейських народів, розглядав французький етнограф *A. Вікеснель* (1855-61 /*, A. Viquesnel). Він зазначає полісемантичність терміну "Росія", який недбало використовується для означення різних історико-географічних феноменів, й пропонує у полі значень цього слова розрізнати п'ять відмінних хронологічно-етнічно-географічних комплексів, п'ять різних Росій, з яких одна є Україна, а друга -- власне Росія. Вікеснель не вважає Росію слов'янською країною, проте реконструкцією нащадками чингізханидів -- московськими царями -- імперії кипчаків; московити є номади-туранці, що панують над арійськими народами України, Литви, Польщі. На протиставу кипчакам-московитам слов'яно-руси (українці) є європейський хліборобський народ, цивілізація якого є виразно окцидентальна. Той факт, що на заселених українцями, білорусами та литовцями теренах мав чинність Литовський статут, опертий на ті ж самі етично-правові підстави, що й Руська Правда, не є випадковим збігом обставин, проте відбиває континуум та суцільність етнічного та соціального простору, спадкоємність традицій між двома кодексами

* Тут і далі рік означає дату публікації твору (творів).

ми, адже авторами Статуту були нащадки авторів Правди.

Широкого розголосу набули в Європі ідеї польського політичного мисленика Ф. Духінського (Київського) [1861, F. Duchinski (de Kiew), писав французькою], який розробив етнічно-антропологічну типологізаційну теорію, згідно з якою існує дві великі групи етносів -- землеробів та номадів, або арійців-європейців, та туранців. Відмінними рисами європейських землеробських народів є наявність приватної власності, розвинуте законодавство та зверхність права, розмежування світської та духовної влад, індивідуальна свобода, рівновага між централізаційними та федералізаційними моментами у державотворенні, класова суспільна організація. Кордон між двома цивілізаціями пролягає по водорозборі басейнів Дніпра та Даугави, який відокремлює латиногермано-слов'янський світ Європи від турано-московської Азії.

Українці, поляки та балтійські нації належать до європейських землеробських народів, московити -- до туранських кочових. Як і Вікеснелъ, Духінський пропонує відмовитись від назв "росіянин, Росія" та повернутися до вжитку "московит, Московія". Московити не є слов'яни, вони лише користуються слов'янською мовою, перехід до якої започатковується в середньовіччі. Подібно до решти східних народів, московитам-номадам невідома приватна власність, економічні класи, дідична шляхта; індивідуальну свободу московит офірує в ім'я соціального захисту в патріархальній автократії та комунізмі. Повну протилежність московитам творять українці, підстави соціального буття яких тогочасні іншим європейським націям; терени розселення українців, литовців, поляків охоплювала спільна юридично-правова та етична система -- Литовський статут. З приводу поглядів Духінського К. Маркс висловлював побажання, аби вони стали панівними поміж слов'ян. І. Лисяк-Рудницький зазначав, що теорія Духінського користувалася помітною популярністю в українських колах.

Просування Росії на Захід, загарбання України та Польщі А. Мартен (1866, H. Martin) вписує в контекст історичної боротьби двох -- західної та східної, арійської та туранської -- цивілізацій, Ірану та Турану; Україна є представник Окциденту, Московія -- Орієнту. Головною ознакою московського духу Мартен вважає відсутність індивідуальності, свободи, різноманітності та соціальної диференціації, деспотичну концентрацію влади, ординський номадизм, комунізм, зазіхання на панування над усім

світом. На загарбаних українських, литовських, польських теренах Московія винищує європейський дух через знищення приватної власності та економічних класів, в яких цей дух усвідомлює себе як такий, й запроваджує пристосовану до денационалізації та москвізації населення комуністичну общину, інструмент поширення туранського духу. Заборолом Європи від московського уярмлення має стати європейська федерація, чільне місце в якій належатиме відтвореній польсько-литовсько-українській державі. Новий європейський порядок, що спиратиметься на засади демократії, індивідуалізму, приватної власності, федералізму та релігійної толерантності, має відновити кордон Європи по Дніпру. Генетично і духовно українці є європейці, їхні звичаї, інституції, менталітет є типово окцидентальні. Сучасний німецький дослідник Г. Раух (G. v. Rauch) вважає, що реакцією на "Росію та Європу" Мартеня була одноіменна книга Н. Данильського.

Тему цивілізаційного дуалізму продуктивно розробляв німецький філософ Е. Гартманн (1889, E. v. Hartmann), який провів чітку межу між належачою Орієнтові Росією та загарбаними нею народами Східної Європи, у тому числі українцями, які творять складову частину західної цивілізації.

Опертям гартманнівської філософсько-історичної парадигми є висновок про те, що Великоросія є пряме генетичне продовження пізньої частини - Кипчацького улусу, або Золотої Орди - велиценської Монгольської держави. Суперечності між Москвою та Ордою не мали засадничо-вирішального історичного характеру, вони виявились випадковими й скороминучими, чому невдовзі їх заступила суцільна етнічна конвергенція та єднання фізичних й духовних сил супроти спільних ворогів на заході й півдні. Російсько-монгольський етнічний симбіоз є ustalена онтологічна даність, що вона персоніфікується російською державою, яка за всіх умов би повинна буде прагнути окреслити змахом свого меча та кнута той ареал панування, який максимально наближається до теренів чужості: влади Кипчацького ханства доби його найвищого розквіту. Гартманн свідомий того, що українці та росіяни є відмінні нації, причому великоросси намагаються подолати цю відмінність насильницькими уніфікаційними заходами. Метою захисту європейської цивілізації Гартманн висуває пропозицію створення середньоевропейського союзу в складі, зокрема, Німеччини, Австрії, Польщі, Балтійського королівства та "Дніпро-

вської держави", або "Королівства Київського". Відторгнення західних теренів Російської імперії мають втати в першу чергу прихильники російської самобутності, оскільки виключно ампутація європейських націй та відмежування Росії як суто азійській державі китайським муром від Європи убезпечить її національний дух від перетворення. Автор вважає, що Гартманн був першим, хто експлікував "євразійський" комплекс ідей щодо Росії.

Ригідним цивілізаційним дуалізмом та диморфізмом характеризується рецепція подій в Східній Європі: *О. Шпенглера* (1919, 1921-22, 1933, *O. Spengler*) для якого Росія є приклад псевдоморфози -- суперечності між внутрішньою волею та зовнішньою формою культури. Революція 1917 р. є не реалізація марксистських ідей, проте вияв бойовничих антизахідницьких інстинктів корінної Росії, її східного нігілізму та підсвідомої зненавиди символів фавстівської воли; функція націоналістично-азійського більшовизму є винищення усього західного як штучно накинутаго та неорганічного російському народові, відновлення споконвічних кріпацтва та барщини. Звертаючи увагу на геософський аспект тяжіння Росії на Схід, Шпенглер порівнює терен на захід від Москви (Україна, Балтія, Білорусь) з гласісом щодо Європи, який може бути відторгнутий від Росії, не спричинившись її руйнації.

Автор відомої цивілізаційно-морфологічної теорії *А. Тойнбі* (1925, *A. Toynbee*) вважає, що гламавший в 1917 р. державні кордони водорозбір у Східній Європі проліг не у відповідності до національних ознак, суспільно-політичних систем або політичних уподобань, проте згідно з усталеним попередньою історією принципом належності земель або до західної, або до візантійської цивілізації. Тойнбі спростовує декларації про втілення в Росії марксових соціально-економічних концепцій - т.зв. класова війна маскувала конфлікт між Росією та західною цивілізацією, а відторгнення капіталістичного способу виробництва та західних по своїй ментальності буржуазії та інтелігенції зумовлено їхньою чужинністю візантійській Росії; Ленін та Троцький зреалізували політику, яку не спромоглися здійснити слов'янофіли. Попри те, що Тойнбі об'єднував Україну та Росію однією дефініцією візантійської цивілізації, ретроспективно він припускає можливість виникнення в Східній Європі єдиної етнічної спільноти на ґрунті українських, польських, литовських та білоруських первістків, кристалізації якої перешкодили розбери Польці.

В Розділі 3 "Соціальний лад, власність, община" антитетична візія України та Росії як вияву світового дуалізму трактується через призму відмінностей в соціальних структурах, політичних, правних і господарчих інституціях та традиціях політичної культури української та російської націй. Згідно з А. Гакстгаузеном (1847-52, A. Haxthausen), стрижнем суспільного життя, що детермінує всі форми соціально-економічного ладу та духової культури росіян, є вперше описана ним земельно-перерозподільна община, яка ґрунтується на принципі колективної власності всієї російської нації на землю й відсутності приватної власності на неї; соціальні риси росіян -- номадизм, нехоть до землеробства, схильність до автократії зближують їх з східними народами.

Україну Гакстгаузен маркантно відрізняє від Росії; підвалини суспільного ладу українців мають європейські засади та просякнуті принципами романського й германського права: сільська та муніципальна організація є тотожна на просторі від Ельби до Дніпра, життя міст регулюється Магдебурзьким правом, тип економіки є виразно європейський. Фундаментальною відмінністю української господарчої системи є приватна власність на землю й відсутність перерозподільної общини; найвищою вартістю для українця є персональна свобода.

Щодо росіян Гакстгаузен певний, що лише державна власність на землю та колективна форма користування нею здатні забезпечити соціальний спокій та злагоду, економічний добробут та національну солідарність, запобігти революційним пертурбаціям та катаклізмам. Єдиним засобом удосконалення осідлої системи є підвищення питомих ваг складника колективності в общині, її модернізація в напрямку переходу від колективного користування землею до її колективної обробки, від зарівного розподілу земельних наділів до зарівного розподілу продукту колективної праці, общини зрештою врожаю, -- що, власне, було передбаченням трансформації общини в колгосп.

Невідомості українцям комуністично-общинної суспільної організації та відданості ідеї приватно власності наголошували Н. Мар (1863, V. de Mars) та А. Гуrowsький (1854, A. Gurowski). А. Леруа-Больйо (1881, A. Leroy-Beaulieu) зазначав, що межа двох типів суспільної організації збігається з старим кордоном між Московією та литовсько-польсько-українською державою; найактивніше общинний устрій примусово запроваджувався в Україні піс-

ля повстання 1863 р. як засіб русифікації, денационалізації та соціальної нівеляції населення. Вищий щабль розвитку соціальних взаємин в Україні порівняно з Росією, вирозно європейський характер її економічної моделі Г. Шульце-Гевеґа (1899, G. Schulze-Gaevernit:) пов'язував з наявністю приватної власності; найголовнішою ознакою відмінності України від росіянина є історією виплекане почуття власної гідності та особистої незалежності; українець виховувався на праві Литовського статуту, який надавав широкого простору розвитку індивіду.

Бар'єр, що відокремлював українців від росіян, проліг, на думку М. Вебера (1906, M. Weber), в сфері трудової етики. Тоді, як російський селянин сповідував ідеї примітивно-архаїчного аграрного комунізму й був переконаний, що земля є Божа й має належати тим, хто її обробляє, український хлібороб -- приватний власник -- мав виразний ліберально-буржуазний менталітет; саме українських та польських селян з огляду на працьовитість, розвинутість соціальних взаємин та стан освіти, самоврядування та політичної культури Вебер вважав Польщиною імперією. Вебер доходить висновку, що в Великої Росії не існує жодних передумов для еволюційного виникнення буржуазної демократії та ліберальної ринкової економіки; натомість він передбачав зростання комуністичних та есхатологічних настроїв російського селянства.

Тема комунізму в Росії була однією з псевдних в європейській соціально-філософській літературі сер. XIX -- поч. XX ст. (в розглянутих джерелах комунізм розуміється як соціальний та економічний устрій, що встановлює державну власність на основні засоби виробництва, при якому соціальна диференціація пов'язується не з приватною власністю, інституція якої відсутня, а з функцією, що виконується на користь держави; в неупривілеваних верствах жоден і дивід не володіє значно більшим майном, ніж будь-який інший). Окрім поглядів щодо історичної іманентності комунізму росіянам Духінського, Мартена та Вебера, в роботі аналізуються міркування, зокрема, М. Мішле (1851, J. Michelet), який вважав комунізм природним станом росіян, до якого вони повертатимуться попри всі соціально-економічні перешкоди влаштування, З. Красінського (1847-8, Z. Krasinski), Г. Дельбрюка (1905-06, 1918, H. Delbrück) та ін.

Автор висловлює власну думку, що процес етногенези росіян зазнав дуже істотних впливів, можливо взагалі був суцільно об-

умовлений процесом соціогенези, центр якого посідає ідеал майнової рівності, що його об'єктивізація та онтологізація відбувається в формі общини: в російській самосвідомості національна та соціальна ознаки збігаються, "ти" росіянином означає право вільно "користуватися" рівно з іншими росіянами часткою спільного майна соціуму як великої общини. Звідси витікає парадоксальний висновок, що російськість є ознака не етнічна чи національна, проте соціальна, класова, вартісна, етична; будь-який суб'єкт (індивід чи етнічна група), що відмовляється від приватної власності та персональної свободи як базисних засад соціотворення, інкорпорується в поліетнічну, проте монокласову російську спільноту.

В Розділі 4 "Україна в європейській спільноті" з'ясовується питання м.ст.я, яке, згідно з міркуваннями європейських мислителів, займає українська нація в колі інших європейських народів, а також розглядаються геополітичні аспекти розбудови української державності. Зрозуміло, що реінтеграція України в європейську спільноту можлива лише за умови позитивної відповіді на перший елемент бінарного архетипу "свій -- чужий", визнання за Україною європейської ідентичності. В цьому контексті особливо цікавою є українофільська течія європейської суспільно-політичної думки, яка стверджує типологічну тотожність українського етнопсихотипу європейському.

Українофілія в французькій літературі обумовлена висунутими Французькою революцією принципами свободи, національності, рівності, що склали підґрунтя революційного ідеалізму й місіонізму та усталили за країною престиж прибічника змагань за національне та соціальне звільнення в Східній Європі, зокрема в Польщі та Україні. На відданість українців ідеалам персональної свободи, демократії, національної незалежності акцентували Ж. Шерер (1788, J. B. Scherer) та Ж. Обернон (1827, J. Aubernon); Шерер, можливо, був першим, хто згодився, що українці стали нездоланим бар'єром для турок, московитів та татар у їхньому просуванні на Захід та захистили Європу від варварських інвазій Сходу; ці ідеї згодом розробляли, зокрема, К. Деламарр (1868-89 C. Delamarr), І. Карно (1838, H. Carrot), Р. Тіссран (1933, R. Tiszera). Індивідуалізм українців визначали А. Леруа-Больйо та А. Улар (1905, A. Ular); останній вважав українців носієм цивілізації в Східній Європі, нацією-елітою Російської імперії.

На високий щабель розвитку матеріальної культури в Україні

звертає увагу англієць Е. Кларк (1817, E. D. Clarke), який порівнював добробут в Україні з життям в Голландії та Уельсі. Ч. Геннінгсен (1844, Ch. Henningsen) збачав призначення України в захисті Європи від східних варварів московитів та татар.

Широю симпатією до українців просякнуті праці Е. П. Гердера (1789, J. G. Herder), Я. Енгеля (1796, J. H. Engel), Я. Коля (1841, J. Kohl), Я. Блазіуса (1844, J. Blasius), А. Пейцгольда (1864, A. Peitzholdt), К. Абеля (1885, C. Abel), які наголошували на таких якостях етнопсихіки українців, як демократичність, індивідуалізм, прагнення свободи, лібералізм, консерватизм, романтизм, патріотизм, антипатія до москалів (Moskal). Енгель вважав, що суспільний лад поляків репрезентує аристократично-анархічний, росіян -- абсолютистсько-централістський та українців -- республікансько-демократичний принципи. Е. Бріккнер (1885, E. Brueckner) та А. Бріккнер (Брікнер, 1888, A. Brueckner) підкреслювали порівняно вищий стан культурного розвитку України щодо Московії, яка б назаважди залишилася азійською державою, якби не взор, зала на Україну та Польщу й не прошла українського культурного вишколу.

На особливу увагу заслуговує той шар німецької соціально-політичної літератури, який трактує концептуальні -- цивілізаційні, культурно-історичні, світоглядні -- підстави українсько-німецьких стосунків. Українофілія притаманна речникам консервативної думки Дельбріку та П. Рорбаку (1915, 1920, P. Rohrbach), які вважали, що Україна репрезентує засадничі для європейської цивілізації консервативно-ліберальні вартості та має достатній імунітет щодо російського комуно-більшовику. Автор вважає, що перспектива дружніх взаємин між Україною та Німеччиною визначається двома обставинами: поверненням України до історично притаманних їй консервативних вартостей -- індивідуалізму, приватної власності, свободи особистості, принципу *laissez-faire* --, та відданістю Німеччини ідеалом західної демократії, її утриманням на засадах "європейськості" (на протистав до наявної в німецькій традиції східного, пруського, тевтонського "тяжіння" -- т. зв. "*Borussismus*" а", й зближення з Росією).

Проблеми аналізу геополітичної ситуації в Східній Європі присвячений параграф "Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ ст.", в якому, обминаючи фізично-географічні та мілітарні аспекти геополітичних досліджень, зосереджується увага на історико- і геософських та соціально-філософських складниках геополітичної науки, яка розглядається як природний

й закономірний наслідок розвитку органістичних теорій суспільства й філософсько-історичних концепцій географічного детермінізму. Вихідним пунктом геополітики є віталістичне розуміння нації як колективної істоти або організму (квазіорганізму); геополітичний аналіз має об'єктом вивчення співдію таких чинників, як територія, народ, господарство, суспільство, уряд. Автор ставить собі на меті з'ясувати, як ідея незалежної України співвідноситься з традиціями та теоріями західноєвропейської геополітичної думки й відповідає ідейно-теоретичним констrukціям спільного європейського дому.

Найфундаментальніші й найдраматичніші концепції геополітики були запропоновані англійцем *Х. Д. Макіндером* (1904, Sir H. J. Mackinder.), геософська новітність яких полягала в фіксації за різними зонами світу певних функцій. Так, "осьова зона", або "Осередня земля" (Центральна Азія, Росія, Середня й Схід) постійно тисне назовні (Європа, Південна та Східна Азія), чим ініціює історичний процес, що обертається навколо нерухомого євразійського полюсу; протидія номадській експансії уможливило крім поширення в безпечну острівну зону - історія світу, відтак, задається дихотомією степовика-гершника та мореплаця, монгола та вікінга. Найвідчутніша загроза демократії та свободі з модерної доби виходить, проте, не з боку осереддя, але з поєднання ресурсів Євразії з інтелектуальним та організаційним потенціалом кого-небудь з кресів; найвірогіднішим й найкатастрофічнішим вважався Макіндерові альянс Росії та Німеччини. Пізніше (1919) Макіндер переконується, що ключем до Серцевої землі є Східна Європа, контроль над якою має абсолютне, безумовне геостратегічне значення. Логіка боротьби за світову гегемонію робить зіткнення інтересів Росії та Німеччини в цьому аргументі фатально неунікненним, а відтак, заради збереження демократії та поступу, Європа має рішуче протидіяти всім формам коалітивів між ними. Найефективнішим засобом має стати створення в Східній Європі системи самостійних держав включно з Україною; як практичний політик, Макіндер приклав чимало зусиль для втілення цього плану. Трагізм долі доробку Макіндера полягав у тому, що, з'являючись свого часу, він згодом був використаний політиками Німеччини та Росії, що ініціювали II Світову війну, з діаметрально протилежними цілями.

На думку шведського вченого *Р. Челлена* (1915, R. Kjellen), хто ввів до обігу термін "геополітика", найхарактернішою історіо-

софською ознакою І Світової війни є стикання двох принципів -- расизму, репрезентованого Росією, та культури, розвитку, цивілізації, на захист якого спільно виступили слов'яни, німці та фінно-угорські народи; причиною вступу Росії в війну був драматично-пансіоністською риторикою намір приєднання західноукраїнських земель, а українське питання загалом -- однією з суперечностей, що призвели до війни. Підтримавши проєкт геополітичних переваг туванів Е. Гартманна, Чедден (1920) вітає національно-визвольну боротьбу українців й їхню вкремлення в самостійну державу -- нарешті Європа повернула за свій справжній культурний кордон свою власну Ірреденту.

Найамбіциознішою, найвеличнішою візією майбутнього Європи був проєкт широкого кола німецьких вчених, політиків, підписувачів "Середня Європа" ("Mitteleuropa"), до якого належали М. та А. Вебери, Шульце-Геверніц, Дельбрюк, Корбах, А. Шмідт та ін.; рух очолював Ф. Науманн. Метою руху було створення в просторі між Францією та Росією, між Балтійським, Адріатичним та Чорним морями спільного економічного, культурного й правового простору, що охоплював би нації, які за історичними, культурними, господарчими, релігійно-етичними характеристиками засвідчували одна до одної близькість значнішу, ніж до зовнішніх стосовно них народів. На думку Ф. Науманна (1915-18, F. Naumann), народи належать до єдиного середньоевропейського типу, гомогенність якого визначена однотипністю соціо-культурного ландшафту та господарчих структур, однаковою трудовою етикою, схожим господарчим темпераментом і т. ін., що дає змогу говорити про єдиний "середньоевропейський господарчий народ", який сповідує "єдину соціально-економічну конфесію". Ідеологічними підставами "Середньої Європи" є сукупність принципів консерватизму та лібералізму, плекання існуючої традицій та інституцій, поєднане з реалізмом та прагматизмом щодо інновацій. Державно-політичний устрій "Середньої Європи" визначається як союз (Bund).

Ідея створення незалежної України висував М. Вебер (1915-19), для якого було природним, що українці мають звільнитися від російської колоніальної залежності, адже їм притаманна розвинутіша, порівняно з росіянами, соціальна структура, вищий рівень матеріальної та духовної культури. Напочатку ХХ ст. Вебер перебував під впливом федералістських концепцій Драгоманова.

Боротьба українців за національне визволення, ідея створення самостійної України мала підтримку групи англійських вчених

та політиків, зчолених Р. Сетон-Вотсоном (1916-19, R. Seton-Watson), що висунули проєкт "Нова Європа".

Центральним для геополітичного підходу англійця Г. Тільтмана (1934, H. Tiltman) є соціально-економічний аналіз. Загальноєвропейська цивілізація складається з двох -- західної та східної -- половин; останню, попри наявні національні відмінності та державно-адміністративний поділ, характеризують ідентичність соціальної структури та типу економіки, спільність світогляду, моралі, культури, трудової етики, способу життя, що їхнім детермінативом є прикметники "хліборобський", "рілничий". Незважаючи на неспинні політичні трансформації та територіальні перелаштування, східноєвропейська людність, яка розташована між етнічними кордонами німців та росіян, залишає недоторканим свій генетичний код, транслює кризь віки й генерації життєвіривальні засади існування, свої вартості та ідеали (росіяни внаслідок номадськості, нехиті до землеробства, відсутності інституції приватної власності, інших засадничих соціокультурних відмінностей до східноєвропейської спільноти не зараховуються). Стабільність і спокій в Східній Європі узалежнюються від відновлення української державності, адже неприпустимо, аби західний народ підлягав меншовартій російсько-азійській цивілізації. Тільтман переконаний, що Східна Європа завжди була й надовго залишиться усталеною геополітичною одиницею, єдиним геополітичним комплексом, стягнутим обручем спільної історичної долі, підстав життя та мети на майбутнє.

Як бачимо, трактування України як суверенного та повноправного члена європейського співтовариства є переконлива традиція західної геополітики першої третини ХХ ст. В річищі цієї традиції лежить сучасна ідея Чорноморсько-Балтійського союзу, створення якого відповідало б як вимогам спільної оборони, так і, водночас, відбивало усталений історично східноєвропейський порядок, що існував до розбору польсько-литовсько-української держави як більш-менш гомогенного етнічного утворення, опертого на спільні або дуже близькі культурні, господарчі, правні, релігійні та мовні засади.

Дисертаційна робота містить три Додатки, в яких дуже побіжно й ескізно аналізуються погляди російських мисленників щодо тем, які розглядаються автором: "Концепт 'орієнтального деспотизму' та Росія в російській суспільно-політичній літературі" (Б. Чічерін, Г. Плеханов, І. Бунаков, Л. Троцький); "Росія як

монголософера в російській літературі другої половини XIX -- початку XX сторіч" (А. Герца, А. Шапов, К. Леонтьєв, Н. Фьодоров, Н. Рєріх, євразійці, Всев. Нікая. Іванов); "Соціальний лад і власність в Україні в антиукраїнській російській літературі 20-х років XX сторіччя" (В. Шульгія, А. Салтиков, А. Волконський).

Розглянутий матеріал надає змогу зробити наступні Висновки.

1. Україна не була *terra incognita* для західних дослідників й політиків сер. ХІІ -- першої третини ХХ ст., які засвідчують високий рівень поінформованості в українських справах й добре усвідомлюють відмінності між українцями та сусідніми націями як у синхронічному, так і діахронічному аспектах соціального, економічного та політичного розвитку країн Східної Європи.

2. Іноземні спостерігачі одностаино констатують, що, з огляду на соціально-економічний та політичний лад, Україна є типологічно окцидентальна країна, європейська ідентичність якої визначається наявністю інституції приватної власності й чинністю адекватних європейським правових норм (втілених у звичаєвому праві, Магдебурзькому праві та Литовському статуті), а також засадничою тотожністю західним інших суспільних та господарчих установ, схожістю політичної культури; наймаркантнішими рисами національного характеру українців вважаються індивідуалізм, консерватизм, прагнення свободи, демократизм. У зв'язку з визначеною наявністю в етносихології певних архетипів та стереотипів, постає питання -- наскільки під тиском зовнішніх деукраїнізаційних чинників, передусім соціальної та культурної русифікації, ці архетипи є резистентноспроможні в збереженні автентики українського етнотипу. Попри те, що в сучасній ситуації визначені стереотипи не проявляються, маємо підстави стверджувати, що українська нація має історичне підґрунтя, яке дозволить їй деінде інтегруватися в європейську спільноту, а латентна етносоціопсихологічна типологія виявитиметься впродовж тривалішого відтинку часу.

3. Росія, як на думку переважної більшості західних дослідників, за своїми соціальними, економічними, політичними, релігійними ознаками є країна типово східна, азійська, агресивно-ворож. Окцидентові та конгеніальна орієнтація ним деспотіям; суспільний ідеал росіянина реалізується через комунізм -- лад, у якому приватна власність та індивідуальна свобода елімінуються заради ствердження деперсоніфікуючої ідеї колективного, досягнення модусу загальної майнової рівності. Цей погляд спираєть-

ся на думку, що суспільні цілісності несуть в собі певний ієрархійний заряд; ця точка зору заперечує ліберально-просвітницьку віру в лінійний прогрес та обов'язковий перехід усіх цивілізацій до однієї "останньої" універсальної модифікації. Вважаючи, що ідея конвергенції всіх спільнот в одній всесвітній -- індустріальній, постіндустріальній, інформаційній, постсучасній і т. ін. -- глобальній цивілізації не позбавлена права на існування, маємо пам'ятати про існування антагоністичної їй культурно-релятивістської теорії цивілізаційно-морфологічного плюралізму. Критика обох підходів є загальновідома та виходить поза межі дослідження.

4. Усвідомлення базових відмінностей між Україною та Росією формалізується через діхотомічну структуру світового та цивілізаційного дуалізму "Захід -- Схід", кожен з полюсів якого має низку іманентних йому ознак, через співдік яких він себе конститує. Ця діхотомічна структура є органічний продукт тригалеого історичного розвитку, крізь який вона транспортується та в якому репродукується згідки недискретному континууму соціального та часового простору. Як бачимо, метафізичний постулат про універсальність та єдність світу наштовкується на онтологічну двоїстість світу, про її подолання через конвергенцію може бути серйозно утруднено. Такий погляд легко стає об'єктом критики як надто метафізичний, як такий, що оперує чистими сутностями, творячи з них дуальну опозицію. Безперечно, на тлі різноманітності світу жорстка опозиція "Захід-Схід" може вважатися редуцціоністською, примітивною. Визнаючи культурно-цивілізаційний плюралізм, автор вважає, втім, що зазначена опозиція "схоплює" вельми вагомі ознаки соціальних структур та соціально-психологічних стереотипів, акцентуючи на їхній величезній інерційній силі. Саме звернути увагу на момент цієї інерційності ставив собі на меті автор. Даному "фаталістичному" дуалістичному поглядові можна протиставити ідею економічно-технологічної задетермінованості єдиної всесвітньої цивілізації; дослідження підстав і перспектив цієї ідеї не було завданням автора. Виконана праця дозволяє, натомість, критичніше й з більшим скептицизмом поставитися до оптимізму, пов'язаному з цією ідеєю. Достатньо послатися на збитки ХХ ст., викликані вірою в ліберально-прогресивські ідеї ХІХ ст. Відомий є також погляд на Росію як остаточно вестернізовану країну; цей погляд лежить в рідязі названого руху до єдиної глобальної

цивілізації. Як така, що не приховує в собі небезпеки для ситуації в Україні й, отже, не пов'язана з загрозамися, на які хотів звернути увагу автор, ця точка зору не розглядається.

5. Відштовхуючися від проаналізованого в роботі матеріалу, автор доходить висновку, що реінтеграція України в європейське співтовариство є реальна через відродження традиційних для країни суспільно-політичних та економічних структур та інституцій, через реактивацію історичної соціальної спадщини, актуалізацію історичної пам'яті й відтворення, реставрацію, таким чином, порушеного соціокультурного континууму. Гальмування руху в цьому напрямку означатиме усталення деформації історичної тягlosti в існуванні української спільноти як такої, це означатиме перемогу історизму в гіршому сенсі цього слова. Особисто я сподіваюся, що історично зитворені форми життя та соціально-економічних взаємин виявлятимуться тією основою, яка полегшить завдання нашого повернення в європейську сім'ю народів.

Основні положення дисертації відбиті в публікаціях автора :

1. Україна та Росія : шляхи і долі. // Літературна Україна. -1992. -11 червня. [1 др. арк.]

2. Україна та Росія : спроба цивілізаційного аналізу (За матеріалами західно-європейської соціально-філософської та суспільно-політичної літератури другої половини XIX ст.). // Політологічні читання. -1992. -№ 4. -С.145-184. [2,6 др. арк.]

3. Україна та Східна Європа в європейській політичній літературі другої половини XIX ст. : соціальні, інституційні та міжнародні аспекти. // Політологічні читання. -1993. -№ 1. -С.142-183. [2,6 др. арк.]

4. Україна в геополітичних концепціях першої третини XX ст. // Політична думка. -1994. -№ 2. -С. 67-75. (Перша частина, друга частина друкується) [заг. обсяг 1,8 др. арк.]

5. Євразійство // Політологічні читання. -1992. -№ 2. -С. 287-292. [0,5 друк. арк.]

6. Націонал-більшовизм : 20-30-ті роки // Політологічні читання. -1992. -№ 2. -С. 161-186. [2 друк. арк.]

7. Соціальні аспекти рецепції Магдебурзького права в Україні. / Україна між Сходом та Заходом. Ред. - Горський В. (прийнято до друку). [0,5 др. арк.]

158500

AB 30.694